

TÜRKİYE'YE MATBAANIN GİRİŞİ (*)

(250. Yıldönümü Dolayısıyla)

Prof. Dr. Osman ERSÖY

İnsanlığın gelmiş geçmiş tarihinde, ateş, tekerlek, kaldıraç, barut, pusla, yer çekimi, elektirik, atom ve benzeri buluşlar kuşkusuz çok görkemli doruklardır. Aya geziyi Jules Vernes'den bu yana düşleyen insan oğlunun isteği gözlerinde asılı kalması: Uzay araçları, dünya dışında dolaşmayı, aya gitmeyi yirmi yıldan beridir, komşu kapısı yaptılar. Keşif ve icadların baş döndürücü bir biçimde ardına insanlığın yararına sunulduğuna tanık oluyoruz. Çevremizle, evrenle ilgili dün bilinenler, yeni bir buluşla, bugün değişiyor; yarın ise, başka bilgi ve görüşlerle donanabiliriz. İnsanlık bu buluş ve yeniliklerden, kuşkusuz, haberleşme araçlarıyla bilgi sahibi oluyor. Bu haberleşme araçları arasında insanı en bilgili kılanın kitap olduğu tartışılmaz ve yadsınamaz.

Kitapların elle yazıldığı ve çoğaltıldığı dönemlerde bilginin üretilmesi, yayılması ve yararlanmaya sunulması çok yerel, sınırlı oluyordu. Bir yapıttan çokça çoğaltılamadığı için çevreye ve başka ülkelere bu eserin ulaşması zor oluyor; öteki ülkenin bilginleri buluşu zamanında öğrenemiyor böylece bilimsel çalışmalar, buluşlar matbaadan önce daha ağır ilerliyordu. Özellikle müteharrik harfli matbaanın bulunması ve Gutenberg tarafından bunun en iyi biçimde kullanılması, Batıda eğitim ve öğretimde gerek nicelik ve gerekse nitelik yönünden yeni bir çığır belkide bir çağın açılmasının nedeni oldu. XVII. Yüzyıl tarihçilerimizden İbrahim Peçevi, matbaa ile kitap çoğaltmanın elle çoğaltmaya olan üstünlüğünü dile getirmekte ve şöyle demektedir (Peçevi Tarihi, I, İstanbul, Matbaayı Amire, 1281, 107. s) : «Küffarın basma hat ile kitabet icadları garip bir san'at-

(*) 29 Mart 1979 günü Türk Tarih Kurumu'nda verilmiş olan konferanstır.

tır ve elhak özge icaddır... bin cildin bir cilt hattı kadar zahmeti olmaz.»

Baskı san'atının mühür baskı biçimi Eskiçağ uygarlıklarınca biliniyordu. Anadolu Uygarlıkları Müzesi'nde bunun örnekleri görülebilir. Klîşe basım san'atı ise Uzakdoğu'da VIII. Yüzyılda kullanılıyordu. XI. Yüzyılın ortalarında ise, yine Uzakdoğu'da müteharrik harfli matbaa kullanılmıştı.

Uzak Doğu'da gelişen gerek klîşe gerekse müteharrik harfli matbaanın Avrupa'ya ulaşip ulaşmadığını bilmiyoruz. Bilinen bir şey varsa, klîşe baskının XIV. Yüzyıl başlarında; müteharrik harfli baskının ise XV. yüzyıl ortalarında Avrupa'da kitap çoğaltma ve basma yöntemi olarak kullanıldığıdır. Şimdiki belge ve bilgilere göre, Türkiye'ye matbaa Doğu'dan değil, Batı'dan gelmiştir. Nitekim, Gutenbergin ünlü 42 satırlık İncili basımı tarihi olan 1456 dan 38 yıl sonra 1494 te İstanbul'da İspanya'dan göçe zorlanan Yahudiler tarafından kitap basıldığı bilinmektedir. Azınlıklardan Ermeniler ise, 1565 yılında, Rumlar da XVII. Yüzyılda İstanbul matbaalarında eserler basmışlardır. Osmanlı Devletinin ilk resmi matbaası 1729 yılında çalışmaya başlamış ve ilk kitabı basmıştır.

İbrahim Alâaddin Gövsa, **Elli Türk Büyüğü** adlı yapıtına İbrahim Müteferrika'yı da almıştır. Bunun nedeni Onun ilk Türk Matbaasını kurmasıdır. Macar soyundan gelmesine karşın ellî ünlü kişi arasına girmesi bu kültür adamımıza verdiğimiz değerın en güzel kanıtıdır. İbrahim Müteferrika'yı ilk Türk Matbaası'ndan ilk Türk Matbaası'nı İbrahim Müteferrika'dan ayrı düşünmek olanağı yoktur. Bundan ötürü, İbrahim Müteferrika'nın yaşam öyküsü ile ilk Resmi Matbaamızın kuruluşu ve bastığı eserleri ana çizgileri ile kronolojik bir sıra içinde vermeyi deneyeceğiz. Daha sonrada, resmi matbaanın geç kuruluşuna ilişkin görüş ve düşünceleri değerlendirerek bir sonuca ulaşmaya çalışacağız.

1674 Basmacı İbrahim Efendinin Macaristan'ın Kolojvar kentinde doğuşu.

1692 İbrahim Müteferrika'nın Türklere esir düşmesi.

1694 İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'a getirilmesi.

1711 — 1714 İbrahim Müteferrika'nın müslüman olmasından sonra, Risaleyi İslâmiye'yi yazması.

- 1715 — 1730 Lâle Devri
- 1715 İbrahim Müteferrikanın Damat İbrahim Paşa'nın gözüne girmesi.
- 1715 İbrahim Müteferrika'nın Avusturya'ya karşı savaşmak üzere Belgrad'da toplanan Macar asilzadelerine çevirmen olarak atanması.
- 1715 Mora sorununu görüşmek üzere Prens Eugen'e gönderilmesi.
- 1718 Pasarofça Barışı
- 1718 — 1736 İbrahim Müteferrika'nın Osmanlılara sığınan Macar Prensi F. Rakoczi'ye ilkin Edirne sonra Yeniköy daha sonra Tekirdağ'da mihmandarlık ve çevirmenlik yapması.
- 1719 İbrahim Müteferrika'nın «Benim Devletlu Efendim, eğer fermanınız olursa daha büyükleri yapılır» sözleri yazılı Marmara Haritasını klişe baskı yöntemiyle basması.
- 1719 Paris Büyük Elçiliğine atanan Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Çelebi'yi beraberinde götürmesi.
- 1724 — 1725 İbrahim Müteferrika'nın Karadeniz Haritası'nı (Bahriye-i Bahri Siyah) basması.
- 1726 İbrahim Müteferrika'nın Sait Çelebi ile birlikte Matbaa kurmak için dilekçe vermeleri.
- 1727 Matbaa kurulması için, Padişah III. Ahmet'in Fermanı, Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin Fetvası ve çağın ileri gelenlerinin uygun görüş belirtmesi.
- 1729 Vankulu Sözlüğünün basılması. 1000 aded, ciltsiz 35 kuruş.
- 1729 — 1730 İran Haritası'nın (Memalik-i İran) basılması.
- 1729 Kâtip Çelebi'nin, Tuhfet-ül Kibâr fi Esfar il-Bihar adlı yapıtının basılması. 1000 adet, tanesi 3 kuruş.
- 1729 Krusinski'nin Tarih-i Seyyah... adlı yapıtının İbrahim Müteferrika tarafından Lâtince'den çevrilerek basılması. 1200 aded, 3 kuruş.
- 1730 Patrona Ayaklanması ve I. Mahmud'un tahta geçişi.

- 1730 Mes'udi'nin Tarih-i Hindi Garbi adlı yapıtının basımı. 500 aded, 3 kuruş.
- 1730 İbni Arabşah, Tarih-i Timur Gürgân'ın basımı. 500 aded, 3 kuruş.
- 1730 Süheyli, Tarih-i Mısır-ıl Kadim ve Mısır-ıl Cedid'in basılması. 500 aded, 3 kr.
- 1730 Nazmizade Murteza, Gülşen-i Hulefa'nın basımı. 500 aded, 3 kuruş.
- 1730 Holderman, Gramaire Turque'ün basılması. 1000 aded, 40 frank; 3 kuruş.
- 1731 İbrahim Müteferrika'nın Selânik'te oturması zorunlu görülen Şehzade Mirza Safi'ye mihmandar olması.
- 1732 İbrahim Müteferrika'nın kendi hazırladığı, Usul-ül Hikem fi Nizam-il Ümem'i basması. 500 aded.
- 1732 İbrahim Müteferrika'nın kendi hazırladığı, Füyuzat-ı Miknatisiye'yi basması. 500 aded. 1 kuruş.
- 1733 Kâtip Çelebi, Takvim-üt Tevarih'in basımı. 500 aded, 3 krş. 38 frank.
- 1734 Mustafa Naïma, Naïma Tarihi, 2 cilt. 1000 aded basılmıştır.
- 1737 İbrahim Müteferrika'nın Lehistan'a elçi olarak gitmesi.
- 1738 İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı - Avusturya Savaşlarında Top Arabacıları yazmanı olması ve savaşa katılan Macarları yazmak ve saymakla görevlendirilmesi.
- 1738 Orsova Kalesinin Avusturyalılardan Osmanlılara vire ile teslimi görüşmelerine elçi olarak İbrahim Müteferrika'nın gitmesi.
- 1741 Yalova (Yalakabad) Kâğıt Fabrikasının kurma çalışmalarının başlaması.
- 1741 Mehmed Raşid'in Tarih-i Raşid'inin basımı. 30 kuruş.
- 1741 Çelebizade İsmail Asım, Asım Tarihi'nin basımı. Ciltli 40, ciltsiz 30 krş.
- 1741 Ömer Bosnavi, Ahval-i Gazavat-i Der Diyar-i Bosna'nın basımı.

- 1742 Şuuri Hasan Efendi, Lisan-ül Acem (Ferhengi Şuuri) basımı.
- 1743 İbrahim Müteferrika'nın, Kaytak Prensi Ahmet Han'ın atanma emrini Dağıstan'a götürmesi.
- 1744 Basmacı İbrahim Efendi'nin Yalova'da (Yalakabad) Kâğıd Fabrikası kurulması için dilekçe vermesi.
- 1745 Divan-i Hümayun Tarihçisi İbrahim Efendi marifetiyle kurulan Kâğıt Fabrikası'na ikinci dolab'ın kurulması.
- 1745 İbrahim Müteferrika'nın hastalanması.
- 1745 «Hasbihali olan Nevres mısraı tarih anın»
«Basdı İbrahim Efendi sahn-ı firdevse kadem»
- 1747 İbrahim Müteferrika'nın mezar taşına Ozan Nevres'in yazdığı sözlerin kazılması.
- 1939 — 1945 Tarihleri arasında İbrahim Müteferrikanın mezar taşının Beyoğlu'ndaki Mevlevihane'nin bahçesine getirilmesi.

Yukarıda verilen kronolojiden de anlaşılacağı üzere, İbrahim Müteferrika eşine az raslanır bir kimsedir. Latince, Macarca, Arapça, Farsca ve Türkçe bilmektedir. Bundan ötürü, Devletin gören gözü, işiten kulağı gibidir. Hem III. Ahmet, hem de I. Mahmut dönemlerinde hizmetinden hemen her konuda yararlanma gereksinimi duyulmuştur. Bilim adamı, diplomat, mihmandar, çevirmen, müteferrika, tarihçi, coğrafyacı, yazar ve basmacı (matbaacı) olarak Devlete büyük hizmetlerde bulunmuştur. Özetle elli Türk büyüğü arasına giren bu ünlü kişi, dört başı mamur bir kimsedir. Uğraşmalarının çokluğu nedeniyle, sürekli olarak matbaacılık yaptığı söylenebilir. Ancak, ilk matbaanın da onun yol göstermesi olmadan çalışması olanağı yoktu.

Resmi Devlet Matbaasının 1729 yılına kadar kurulamayışını çeşitli biçimlerde yorumlayanlar olmuştur. Bunların ayrıntılarına inmeden, özellikle önemli gördüğümüz iki görüş üzerinde durmak istiyoruz :

1. Matbaanın kurulması, güzel yazı yazan (hattat) sınıfının işini azaltacağı veya hattatlığa son vereceği gerekçesi ile bu sınıfın

direnmesi sorunu ile ilişkili görülmüştür. Halbuki, İbrahim Müteferrika Matbaasında 13 yıl içinde 17 eser, 24 cilt halinde basılmıştır. Aded olarak bunların toplamı 12.500 dür. Koca Osmanlı İmparatorluğunda bu kadar az eserin basılmış olması hattatların ekmeğini ellerinden alacak bir durumun ortaya çıkmasını gerektirmezdi. Nitekim, ilk matbaadan sonra da hattatlık süregelmiştir.

2. Din adamlarımızın karşı çıkışı nedeniyle matbaanın geç kurulduğu tezi de bir iyice süzgeçten geçirilmeye değer. Bugün bile Batılıların yanısıra bizim düşün adamlarımızdan kimilerinin de tuttuğu bu görüşü, Thomas Francis Carter, **The Invention of Printing in China and Its Spread Westward**, (Newyork, 1955) adlı yapıtının 15. bölümünde (151-154. ss.) «İslam as a barrier to printing» başlığı altında savunmuştur. Halbuki aynı yazar, aynı yapıtın 18. bölümünde (176-177. ss.) Mısır'ın El-Fayyum yöresinde 1880 de yapılan kazılarda İ. Ö. XIV-İ. S. XIV. Yüzyıllar arasına tarihlenen papirus, parşömen ve kâğıt üzerine yazılı belgelerin ele geçtiğini söylemektedir. Şimdi Avusturya Milli Kütüphanesinde bulunan bu derme içinde İ. S. 900-1350 tarihleri arasına tarihlenebilen Kur'andan basılı sayfalara raslanmıştır. Bu örnek göstermektedir ki Müslümanlık matbaanın kullanılmasına engel değildir. Sanıyoruz ki Matbaanın resmen geç gelişinde daha başka nedenlerin etkisi vardır. Bunların başında kâğıt gelmektedir.

Matbaanın en önemli ham maddesi kâğıttır. Bugün bile, birçok Kâğıt Fabrikamıza karşın, ülkemizin kâğıd gereksiniminin hemen yarısını dışarıdan getirtiyoruz. Halbuki ne ilk matbaamızın kurulduğu, 1729 yıllarında ne de ondan önceki yüzyıllarda ülke gereksinimini karşılayan bir kâğıt fabrikamızın olmadığını biliyoruz. Elle kitap yazma ve çoğaltma tekniği büyük ölçüde kâğıt stokuna gereksinme göstermez. Halbuki matbaada kitap basılmasında bu gereksinme büyüktür. Osmanlı Devletinde Avrupa'dan kâğıt getirme azınlıkların tekelinde idi. Başka bir deyişle, Devlet ilk matbaayı kurduğu sırada dökme su ile değirmen çevirmek zorunda idi. Nitekim, ilk Türk Matbaasında basılan eserlerin kâğıtları incelenecek olursa, bunların çok değişik kaynaklı Batı kâğıtları olduğu görülür. Kâğıt sorununun matbaa için önemini gören ve anlayan İbrahim Müteferrika, Yalova'da bir fabrika kurma girişiminde bulunur ve bunun için 1744 yılında Lehistan'dan kâğıtçı ustaları getirir. Kanımızca kâğıt, matbaanın ülkemize geç gelmesine neden olan en önemli sorundur.

Matbaanın geç gelişinde etken olan ikinci önemli nedenin teknik görevlilerin olmayışı ve arandığında bulunmayışdır. Nitekim, İbrahim Müteferrika matbaa açmak için verdiği dilekçede, «Matbaa işlerinden anlayan, edevat, alat ve mühimmat san'atında mahir Yona adlı bir Yahudinin yardımından» söz etmektedir. Yona XVIII. Yüzyıl İstanbulunda en ünlü matbaacıdır. Bunun İbrahim Müteferrika matbaasında baş mürettip, harf dökümcüsü ve gravürcü olarak çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca, 1732 de basılan Cihannüma'daki çizim ve haritalar incelenecek olursa bunların, bir çoğunun Ahmet Kırımı adlı bir Türk ile Mıgırdıç Galatavi adlı bir Ermeni tarafından yapıldığı görülür. Matbaanın geç gelişinde nitelikli teknik görevlilerin de küçümsenemeyecek bir neden olduğunu sanıyorum.

Matbaanın resmen ölkemize geç girişi konusunda söylenebilecek bir başka neden de elverişli bir ortamın bulunmamasıdır. Lale Devri bu ortamı yaratan girişimlerin olduğu bir dönemdir. Batıya kapılarını açan bir yönetici kadrosu, ve özellikle yenilik yanlısı Damat İbrahim Paşa'nın matbaa konusundaki hizmeti küçümsenemez. İbrahim Müteferrika'yı ve Sait Çelebiyi arkalayan Devlet adamı Mehmet Çelebi kuşkusuz anılmaya değer. Bu arada, matbaa açılması için fetvayı veren Şeyhulislâm Abdullah Efendi ve bunda sakinca görmeyen çağın en ünlü din ve devlet adamlarının anlayışları övmeye değer.

İlk resmi matbaanın kurulması sırasında verilen, dilekçede, ferman ve fetvada basılacak eserlerin doğru, yanlışsız olması için bir musahhihler grubunun matbaada eserlerin tashihinde çalışması ön görülmüştü. Çağın bilim ve din alanında en ünlü kişilerin tashih işiyle görevlendirilmesi, matbaaya karşı ilgi ve güvenin yerleşmesine de neden olmuştur.

Sonuç olarak ilk Türk matbaasının ülke çapında eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasına etkin bir biçimde yardımcı olduğu da söylenemez. İbrahim Müteferrika Vankulu Sözlüğünün yazmalarının 350 kuruş olduğunu, basmalarının 35 kuruşa satılarak eğitim ve öğretim görenlerin satın alabilmesinin sağlanacağını daha başlangıçta söylemiştir. Gerçekten de Vankulu 35 Kuruşa iki cilt halinde satılmıştır. Halbuki İbrahim Müteferrika Rakoczi'ye çevirmenlik ve mihmandarlık yaparken Hazinei Âmire'den gündelik elli akçe almaktaydı. O sıralarda, 120 akçe bir kuruş ediyordu. Başka bir geliri yoksa, İbrahim Müteferrika'nın kendi bastığı eseri alabilmesi

için, yemeden içmeden en az iki ay çalışması gerekiyordu. Kitapların o dönemde bile ne kadar pahalı olduğuna başka bir örnek daha verelim. Matbaanın çalıştığı sıralarda 35 kuruşa yedi koyun, veya beş eşek alınabiliyordu. Birde Osmanlı ülkesinin genişliği düşünülecek olursa, kan pahasına olan matbaamızın bu ilk 17 ürününden büyük kitlelerin yararlanamadığı, böylece eğitim ve öğretime ilk matbaamızın yeterince katkı sağlayamadığı anlaşılır.